

UNITÁRIUSOK MAGYARORSZÁGON A XVI. ÉS XVII-ik SZÁZ ÉVBEN.

I.

AZ UNITÁRIUS VALLÁS ELTERJEDÉSE A TISZÁIG.

Második közlemény.

Ha a jelek nem csalnak, a lutheránus és református irók igen kevéssé ügyekeznek a békési disputatióra világot deríteni. Ugy tetszik nekünk, hogy túlságos nagy súlyt fektetnek arra, hogy még a látszatot is távol tartsák Békés városától, mintha lakói -- bár részben is -- valaha az unitárius vallást követték volna. Így a szomszéd Békés-Csaba nagytekintetű evangélikus lelkésze következőleg emlékezik meg 1870-ben e, nézetünk szerint, szorosán egyháztörténeti érdekű eseményről:

„Békés a XVI. században is a vármegye legtekintélyesebb helye volt Gyu'a után. — — Szegedi Kis István elűzetvén, utána Szegedi Lőrincz lett pap, ki reformátussá tette a népet. 1569-ben mint esperest volt a nagy-váradai zsinaton. Ekkor már Socinus tanai (azaz hogy Dávid Ferenczé) széltiben kezdtek terjedni, nemcsak Erdélyben, de a tiszántúli vármegyékben is. Egy ilyen Balás István nevű (azaz Basilius István) szentháromságtagadó (azaz unitárius vagy egység-hitű) 1570. esztendőben elvetődött (azaz hogy készakarva, tervszerűleg ment, mint a Körös-Marosköz székhelyére) Békésre is s ugyancsak hatalmasan kezdé a békési népet Socinius (helyesebben Socinus volna, azonban itt Socinus nevét csak a tájékozatlanság cserélheti föl a Dávid Ferenczével) tanaihoz csábítani. (Értsd: unitárius nézetre téríteni). A mint ennek bírét vették a szomszéd reformált papok, mind ide gyülekeztek (értsd: a békési esperes egymaga nem tudott annak a bizonyos Balás Istvánnak megfelelni) élükön Melius vagy Juhász Péter híres debreczeni pap s sikerült is ez utóbbinak a már már tévutra indult egyházat megtéríteni és Balás Istvánt Békésről „kipirongatni.“¹⁾

¹⁾ Haan Lajos. Békésvármegye hajdana. Pest, 1870. 127. l.

Ily fennszárnyaló hangon ünnepli Békésvármegye történetirója a békési disputatio 300-ik évfordulóját. Mint előadásához nem egy szónk fért, épen úgy gyanunk férhet az előadott esemény igazságához is. Ugy tetszik nekünk, hogy itt kevésbé a tárgyilagos történetbuvárt, mint inkább a hitbuzgóságtól elragadt lelkeszt halljuk. Hogy kitől vette értesülését, fölöslegesnek tartja olvasói előtt rámutatni; de mi talán nem csalódunk, ha forrásaként két részre hajló tanút mutatunk fel: Ember Pál egyháztörténetét és Bod Péter Magyar Athenását.

Bod Péter Basilins életénél így adja elé a békési eseményt: „Balás István (az unitárius vallás terjesztése közben) elment volt Békésre is, Magyarországba; de onnan Melius Péter eligazította és ott meggyökerezni nem engedte; vetélkedtenek is együtt irás által, mely kezembe akadott.“¹⁾

Igy nyilatkozik a Magyar Athenás. De előadásánál a figyelmes olvasónak mindjárt felötlik egy körülmény: honnan van az, hogy a szerző írókról és azok munkáiról beszélve, a Basiliustól „kezébe akadt“ munkának sem czimét nem közli, sem tárgyáról nem szól; ellenben hátrább Melius érdemeinél annál fontosabban kiemeli azt, hogy „Basilius István hires unitárius pappal 1570-dik esztendő tájban irás által a Sz. Háromság tudománya felett és a Krisztus Istensége felett vetélkedett, mely néhol most is találtatik.“²⁾ Honnan van ezen kívül az, hogy Melius, a ki a betolakvó téritőt olyan könnyen eligazította, vagy Haan szerint: kipirongatta Békésről is így — mint mindkét író sejteti — az egész debreczeni egyházmegyéből, érdekének találja legdrágább idejét, életének végső éveit a „legyőzött“ ellenség legyőzésére pazarolni? És végül honnan lehet az, hogy a míg Bod 1766-ban oly könnyedén eligazittatja Basiliust Békésről és az unitárius vallást világerőre nem engedné meggyökerezni ottan, tiz év múlva már azt vallja, hogy ugyane Basilius először tordai, azután kolozsvári és végre békési lelkész vala?³⁾

Látni való, hogy a Haan egyik forrása, a Magyar Athenás, a tárgyalt eseményt illetőleg a kritikát épen nem állja ki. Még kevesebb hírel adható az Ember Pál adatának, ki a vita egyik szereplőjétől, Meliustól közöl levelet, hol a békési disputatióról a követ-

¹⁾ Magyar Athenás. 1766. 28. l.

²⁾ U. o. 173. l.

³⁾ Saját szavai szerint: Liber iste (t. i. az Enyedi György szentháromságról irt műve) exstat Stephani Basili, Pastoris primum Thordensis, Claudio-politani ac tandem Békésensis manuscriptum. Historia Unitar. in Transylvania. Lugduni Batavorum. 1776. 152. l.

kező szavak állanak: nunc in Belényes, Békés, Laskó et Tholnae Francisco-Blandratistae convicti et conclusi sunt. ¹⁾

Unitárius egyháztörténetíróink közül is némelyek, Haanhoz hasonlóan, kiváló fontosságot tulajdonítanak Melius ez állításának. Szentábrahámi, Kénosi, Kozma és Székely a fennebbi alakban nem egy helyen közlik és számtalanszor hivatkoznak reá. ²⁾ Holott ilyen alakban a nyilatkozat értelme csonka, mert a közölt szavak igazi súlyát a mondat elhagyott első fele adja meg. „Nam certissime persuasi sumus, sicut Debrecini publice (érti az Arany Tamás esetét) et Varadini coram S(erenissima) M(ajestate) V(estra) declaratum est, e o s d u o b u s s o l u m a r g u m e n t i s e x V e r b o D e i s u m-

¹⁾ Lampe. Hist. Eccl. Reformatae. 267. A levél mindjárt a csengeri zsinat után kelt, 1570. aug. 10-én.

²⁾ Uzoni egy helyt Károlira hivatkozva ügyekszik megfelelni Meliusnak: Hoc de disputationibus cum Steph. Basili, Paulo Karadi etc. habitis dicit. At Petrus Caroli ignarus huius victoriae in sua Dioecesi per Melianos partae, contrarium progressum Steph. Basili deplorat inquiens: Futnak nagy erősen sok Ecclesiába hivatal nélkül, sok jámbor tanítókat helyekből kiűzvé, mint Basilius István Belényesből Basilius Nagyalvit, a mi Atyánkfiát, mind addig forgódék, hogy ki excutiálá hideg télben, háza népével, Makóról azonképen, Simándról, Temesvárról és nagy sok helyekről. Quomodo hoc stat cum Melii scriptis? Uzoni: Historia Eccl. Unitar. I. 543.

Menjegyezzük, hogy itt Károlinak 1570-ben Debreczenben kiadott prédikációira van hivatkozás, melyet azonban Károl még a békési disputatiót megelőzőleg is kinyomathatott. — Unitárius részről még a következő egykorú célzás érinti a békési nagy vita előzményeit:

„P é t e r P á p a : É n a z t t a n á c s l o m , h o g y s o h a m e g n e d i s p u t á l j a z K r i s z t u s t a g á d ó b e s t i á k k a l ; h a n e m m i n d j á r á s t m e g f o g a s d , k é r d m e g : k i t k e r e s n e k r a j t a d ?

G y ö r g y C a r d i n á l : A z t h a l l o m , h o g y S z e g e d i P a p L ó r i n c z u g y t é s z e n ; a z é r t m e g f o g a d o m a z N a g y s á g o d s z a v á t é n i s . “ D e b r e c z e n i D i s p u t a t i o . K o s z o r ú . 1 8 7 9 . 3 4 6 . l . A r r a n é z v e , h o g y v a l ó b a n a b é k é s i p a p r ó l , S z e g e d i L ó r i n c z r ó l , v a n i t t s z ó , v e s d ö s s z e a f e l h o z o t t r é s z l e t e t u g y a n o t t a 3 6 2 . l a p o n r ó l a m o n d o t t a k k a l .

Dávid Ferencz 1570. közepe táján kiadott Responsio Pastorum ac Ministrorum Ecclesiarum in Transsylvania etc. című munkájában következőleg emlékszik meg a békési disputatióról: Ne tamen tergiversationem nobis obiectare possitis, quo primum tempore poterimus, prout vos, tempestive certiores reddemus, Disputationem itidem vobis offeremus. Id quod nunc in Hungaria Charissimum Fratrem nostrum D. Stephanum Basiliium etiam fecisse audimus; ad quam si animos Christianis Homini-bus dignos, studium veritatis et gloriae potius, quam contentiones et odia attuleritis, et vobis honorificum erit, et nobis vehementer gratum. V. ö. Kénosi Tóser: De Typographiis et Typographis Unitariorum etc. 170. Gr. Kemény-féle gyűjt. Erd. Múzeum.

ptis ob mutes cere, sicut et nunc in Belényes, Békés, Laskó et Tholnae Francisco-Blandratistae convicti et conclusi sunt.“ Ily hangon ír Melius a nagyváradi vita után János Zsigmondnak, a már nyilvánosan is unitárius fejedelemnek. A békési disputatiót a váradinak sikeréhez méri, — szemmel látható tehát, hogy az egész nagyhangú nyilatkozat nem egyéb, mint e vérmes főpap szertelen dicsekvéseinek egyike s bizonyító értékét is komoly történetbuvárnak a szerint kell mérsékelnie.

Bármint igyekeznek is hát az evangélikus papok a békési disputatiót Basilius vagy az unitáriusok hátrányára tüntetni föl, Békésmegye nagy fiának, Szabó Károlynak kell ellenökben igazat adnunk, kinek történeti felfogása és igazságszeretete a tárgyalt eseményre nézve ily pártatlanul nyilatkozik: Meliusnak János Zsigmondhoz 1570-ben írt leveléből bizonyos, hogy az unitáriusokkal Belényesen, Békésen, Laskón és Tolnán vitatkozások tartattak, miből kitűnik, hogy ekkor az unitáriusoknak mind túl a Tiszán, mind túl a Dunán voltak egyházaik és papjaik.¹⁾

Volt tehát unitárius egyház Békésen, mint multkori közleményünkben érintettük. Mennyi ideig volt azonban maga Basilius Békés papja, (ha Bod szava figyelmet érdemel), arról semmi bizonyost nem tudunk. Annyi kétségtelen, hogy Belényesen, a hol Melius az unitáriusokat, saját beismeréseként, éppen úgy legyőzte, mint Nagy-Váradon és mint Békésen, két esztendőt töltött „istennek szent szolgálatában, azaz papságban.²⁾ E két évet a XVI. százév hetedik tizedének legelső éveit kereshetjük. 1575 táján már Kolozsvárt adja férjhez leányait két alföldi kegyes férfiúhoz.³⁾ 1578-ban már

¹⁾ Szabó Károly: Adalék a magyarországi unitáriusok XVI-ik századi történetéhez. Keresztény Magvető. VII. 248.

²⁾ Basiliusnak saját feljegyzése. Keresztény Magvető. XIV. kt. 388. l. E feljegyzéseket Basilius Musculus Dusanusnak általa birt s 1579-ben! még Karádi ellen is használt (v. ö. Uzoni: I. 262.) Genesis-commentárjai tiszta lapjaira írta. E könyv a kolozsvári unitárius főiskola birtokában van. Nagy szolgálatot tett Benczédi Gergely főiskolai tanár egyházunknak, midőn e kiváló fontosságú jegyzeteket fölfedezve, a Ker. Magvetőben közre adta. (XIV. 387—393.)

³⁾ Talán Békésvármegyének jeles, bár az unitáriusokkal szemben kissé túlszigorú monographussa is hajlandó lesz kibékülni Basilius Békésen jártával és ottan illő tisztességes fogadtatásával, ha megtudja, hogy Basilius „vejei közül az első János nevű gyulai, a híres aranyműves Ambroszij családból való, a másik Gergely nevű szegedi, hasonlóképen nagy családból való, a melyet Szegeden nov. 12-én látott, midőn meglátogatta (1580) Simándot, Temesvárt, Makót, több szomszédos helységgel.“ Ker. Magvető. XIV. 388. — Ez a gyulai Ambrosius másképp Ötvös János 1573-ban vétetett fel a ko-

a hittérítő harczoktól is megpihenve, mint kolozsvári papot és esperest találjuk őt ismét letelepedve Erdélyben, ¹⁾ hol a Dávid Ferencz tragoediájában élénk rész várt reá.

Mily kevésbé birhattak Belényesen és Békésen Melius papjai az unitáriusokhoz álltakkal, kitűnik abból is, hogy Simádon és Makón meg sem kísértették őket vitára felhívni; és kitűnik főleg abból, hogy a viták folytatása helyett julius végén Csengerbe gyűltek és megalkották ott a „rút eretnekek és Antikrisztusok eltörlését“ czélzó határozataikat oly szellemben, hogy e határozatokat még az 1568-iki debreczeni hitvallásnak ismert véres czikkelyei után sem merték kinyomtatni; sőt fejedelem és világi hatóság előtt titokban tartogatva, kihagyták a világ elé bocsátott hitvallásukból is. ²⁾

Ily ádáz és ravasz rosszakarattal kellett megküzdeni az alföldön az unitarizmusnak. Mindez nem tartóztathatta föl útjában az eszmét és világosságot. Legmélyebb gyökeret Makó környékén vert az új hit. Megerősödött e városban csakhamar és elterjedt „több szomszédos helységbe“ is mint Vásárhelyre, Csanádra és Szegedre. Makón — bár papjaik nem egyszer vitáztak — az új és

lozsvári aranyművesek czéhébe. (Vesd össze Jakab Elek: Kolozsvár története. II. kt. 313. 315. l.) Tehát ama bizonyos Balás István, a kit Melius csufosan „kipirongatott“ Békésről, apatársá lett annak a szomszéd gyulai aranyművesnek, kinél a híres Dürer Albert nagyatyja tanult s a kinek nevét Haan ur számos nagybecsű értekezésében eleddig oly sikertelen kutatta. Így hát a magyar műtörténelemben annyit emlegetett híres gyulai aranyműves nem „névtelen“ ezentúl többé — ama bizonyos Balás István nevű szentháromságtagadó rokoni szives jóindulatából.

¹⁾ Székely Sándor írja őt kolozsvári papnak 1578-ban. Unitár. vallás tört. 81. l. — Esperességét maga említi. Lásd Uzoni: I. 260.

²⁾ Érdekes a Kiss Áron, szathmári esperes, bíráló észrevétele e csengeri hitvallásról: Melius és ő utána a csengeri zsinat, e czikkekből túlmegy még azokon a határokon is, melyeket ma a legszigorubb orthodoxia követel. A küzdelmekben nincs teljes önmérséklet, a vitatkozó feleket ügyszerelmök sokszor túlbuzgókká teszi. Őket is az ellennézetűek, főleg az egység hívők elleni zelus túlrágadta az önépítés szelid munkáján. Tán ez az oka, hogy e „Csengeri Hitvallásnak“ irálya is sokkal alantabb marad és sokkal szerencsétlenebb a megelőző zsinati végzések irányánál. E hitvallás tárgyainak XI. czime pedig — A rút eretnekek és Antikrisztusok eltörlötetéséről — sejteti azt is, hogy még többet is végeztek; a mit talán magok sem láttak emlékezetben hagyandónak. (!)

Különben az egész — veti mindjárt utána a tudós lelkes — ma már csak egy kisdud történelmi emlék. — Vajha mielőbb hű képét nyerhetnők negyedfélszázados egyházi életünknek az utódok oly szükséges tanúságára! Kiss Áron: A Szathmármegyében tartott négy első prot. zsinat végzései. Budapest, 1877. 64. l.

a régibb felekezet hívei békén éltek egymás mellett. ¹⁾ A reformátusok a meliusi kánonok erős tilalma ellenére is az unitáriusokkal egy templomba jártak, épen úgy mint az újabb időkben Abrudbányán. Verespatakon és Fiátfalván és mint a XVI. és XVII-ik évszázban Háromszék legnagyobb részében. Az unitárius pap, Thordai Máté, nagy műveltségű ember volt, ki tanulmányait a wittenbergi egyetemen végezte. ²⁾ Több egyházi éneket szerzett, melyek közül nevezetes „Az Izraelnek Egy Istenéről és annak szent Fiáról, az Jesus Christusról és az szent Lélekről“ szóló, mely Thoroczkai Máté püspöknek 1632-ben kiadott „Keresztyéni üdvösséges tudományak értelme“ cz. munkája végén jelent meg. ³⁾ Ez éneket következő két versszak fejezi be:

Könyörögjünk immáron az élő Istennek,

Hogy ő legyen kegyelmes minden tévelygőknek,

Adgyon szent Lelket nekik, hogy megtérhessenek,
Velünk örök életet ők is vehessenek.

Az ki lelki örömmel ezeket kiadta,

Isten oltalma alá minden dolgát hagyta,

Makonn szent szeretetnek zálagául hagyta,

Mert hivek épülését szeméivel látta.

A makóinál még nevezetesebb ekklezsiánk volt a temesvári. Papja, Székesfejevári Karádi Pál, egyike a XVI. százév legemlegetetebb íróinak. A Basilius téritéseiben nem kis része lehetett. Itt Temesvárt szerezte 1570. őszén a „Debreczeni Disputatiót.“ Sokat versengtek az unitáriusokkal a csengeri zsinat után Melius papjai, miért nem mennek ki hozzájuk vitatkozásra a János Zsigmond birodalma határán kívül is: a Karádi szinműve e méltatlan gúnyt torolja meg. Metsző sarcasmussal mutatja be Melius személyében a „római szék helytartóját“ s utolérhetetlen hu-

¹⁾ Fuit etiam Ecclesia Unitaria circa A. 1580. in civitate Mako, sic enim scribitur in Ortu et Progress. Collegii Soc. Jesu Claudiop. p. 38. „In eo Tractu, qui inter Chrisium et Marusium amnes interjacet, Civitas erat praecipua, nomine Mako, ubi duo erant Parochi, alter Calvinista, alter Ariannus, qui frequenter inter se de suis dogmatibus in eodem templo decertabant.“ Eratque circa illa tempora Mathaeus Tordai Pastor Makoiensis etc. Uzeni: Hist. Eccl. I. 159.

²⁾ 1559-ben iratkozott be a hallgatók közé. Lásd: Frankl V. A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873.

³⁾ Megvan a kolozsvári unitárius főiskola könyvtárában. A zsoldárfordító Thordai János. főiskolai lector, adta ki. A kiadó nem lehetetlen, hogy Máténak rokona vagy épen fia volt. V. ö. Uzeni: I. 159. stb.

morral rajzolgatja, mint lenne a józan felfogású nép előtt dolga, ha Dávid (Varga Ferencz), Dudics (Carianus, boroszlói pap) és Blandrata (Olasz Doctor) magában Debreczenben kelnének Melius papjával döntő vitára. ¹⁾

Mily sikerrel működött Karádi Temesvárt vallása érdekében, arra nézve keveset találtunk évkönyveinkben. Csupán Uzoni jegyzi meg egy-két helyen, hogy az unitárius hit mind Temesvárt, mind a temesi tartományban szépen elterjedett. Károli szerint az evangélikusok itt is elküldték volna papjokat az unitarizmus beköszöntére ²⁾ s az minden kétségen felül áll, hogy a temesvári főbíró egyenesen magához a pápához fordult a végveszélyben synyló róm. katolikus hit megmentésére.

„Ezt is tuttára agyjuk Szentségednek — így szól fennmaradt esedező levelében — hogy jönnek ide mi közzünkben olly hitetők az ő k rendek szerint, kik a szegén kösséget igen megháborítják az ő ítévelgyő tudományával. (Igy.) Kíért kérjük Szentségedet, hogy a mi nyelvünkön is külgyön Szentséged tanítót, ki állhasson ellenök az ő hamis tudományoknak. Ha papok volnának, **itt a tartományban** netalán tán még sem áradott volna el ennyire az hitetlenség, de mind ott (igy) közülünk csak három pap vagon, az egyik ki köztünk vagon, az

¹⁾ V. ö. Disputatio Debrecinensis. Koszorú, 1879. 343—366. l. Természetesen bővebb bebizonyításra vár még azon, minden valószínűséggel bíró feltevése, hogy e színmű szerzője nem más volna, mint Karádi. Ha isten reá segít, külön tanulmányban soroljuk föl erre mutató okainkat. Az irodalomtörténet barátait netalán érdekelni fogja az a hír is, hogy valamelyik unitárius pap a „Debreczeni Disputatio“ példájára, a váradai disputatiót is feldolgozta hasonló című szatirikus darabbá. E „dialogus“ vagy „disputatio“ Orozházi Szabó István unitárius hitvalló és Thuri Czakó Jakab váradai lelkész beszelgetését közli, mely 1573-ban Váradon történt volna. A mű czélja kimutatni azt, hogy a ref. papok meggyőzötte is, már csak anyagi érdeköknél fogva sem térnek el hitőktől. A csekély töredék szerint, melyet Uzoni följegyzései közt találtunk, több élet sugárzik ki a „Váradai Disputatióból,“ mint Szegedi Lőrincz egész „új és igen szép“ Theophaniájából vagy akár Sztarai Mihálynak bármelyik fennmaradt drámájából.

²⁾ 1570-ben Debreczenben kiadott prédikációi: „Az egy igaz Istenről, és a Jesus Kristusnak örök Istenségéről és Fiuságáról.“ 543. l. V. ö. Kénosi: De Typographiis et Typographis Unitariorum. 196. Gr. Kemény-féle gyűjt. Erd. Muzeum. — Uzoni: Hist. Eccl. Unitar. I. 543. 555. stb. Nem hallgathatjuk el, hogy unitárius történetíróinknál e helyet idézve hol kétkezőn, hol megjegyzés nélkül mindenütt „Kolosvár“ áll „Tömösvár“ helyett, a mi nyilvánvaló tévedés, melyet vagy az eredeti munkának sajtóhibája, vagy az első átvévonék, Kénosinak, elnézése okozott.

is Dobroniky — — de az is nem tud magyarul prédicálni, mindazáltal mégis egy néhány gyermekeket tanít“ . . . A levél többi részében arról értesülünk, hogy a pápa által küldött „tanító és apostol“ meghalt, kérnek mást helyette és kérik, hogy az előbbinek ígérétei szerint, állítson a pápa saját költségén egy iskolát, hogy a sok „tévelygésnek kitisztítója lehetne“. ¹⁾)

Nevezetes világot vet e levél az akkori temesvidéki állapotokra. A baranyai viszonyok rajzában meglátjuk, hogy ott is épen e tájt könyörögnek a katolikusok az „arianusok“ ellen a pápa segélyeért. Nem vakmerőség tehát az unitarizmusnak a baranyavidékihez hasonló gyors elterjedését tenni föl a temesi vidékeken. ²⁾) Salamon Ferencz is a protestans vallás, vagy a mint ő idézi: „a tévelygő hit“ nagy elterjedéséről beszél e levél nyomán Temesvár vidéken. ³⁾) Tekintve azt, hogy a nép az evangélikus papot 1570-ben elűzte, e „tévelygő hit“ nem lehetett más, mint az unitárius.

A pápához tett feljelentés után megjelentek mind a Dunántúl, mind Temes szomszédságában csakhamar a jézsuiták. Karánsebes és Vásárhely környékét már 1588. előtt „körüljárták, nem az ifjuság oktatása, hanem vallásuk terjesztése végett.“ ⁴⁾) S az, hogy az erdélyi országgyűlés beleegyezésével végre is letelepülhettek az előbbi helyen, az nem arra mutat, mintha az evangélikusok, kik Karánsebesen a katolikusokat már 1564-ben elnyomni kezdték, ⁵⁾) a lutheránus, vagy inkább református valláson maradtak volna. Tudjuk azt, hogy míg az unitárius Kolozsvárt, Monostort, Bácsot stb. csaknem a rendek ellenzése nélkül szállhatták meg a jézsuiták, addig a nagy részben református Váradtól országos törvények tilalmazták és tartották őket távol. Ezt tudva, Karánsebesről vagy azt kell hinnünk, hogy reformátusai visszaálltak a katolikus hitre, vagy azt, hogy idő közben mind unitáriussá váltak volna.

Itt elérkeztünk egy mindeddig eldöntetlen maradt kérdéshez: vajon Karánsebesen voltak-e valóban unitáriusok és Karádi, mint

¹⁾ Kelt 1582. Böjtmáshó 8-án. A Vatican levéltárából közölve a Hírnök 1843. 83-ik számában. (192. l.) Ujkori másolata a csanádi káptalan levéltárában.

²⁾ Szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy mind Baranyában, mind az erdélyszéli határvárosokban népes magyar telepek éltek a török uralkodás elején. Temesvárra nézve pedig már Istvánfi följegyzi, hogy az 1552-iki ostrom után „a polgárok és városi nép“ visszatértek s megengedettett nékiek, hogy ott törvényeik szerint éljenek.

³⁾ A török uralkodás Magyarországon. Budapesti Szemle. 1860. VIII. kt. 164. l.

⁴⁾ Lásd Veszely: Erdélyi egyháztört. adatok. I. kt. 208. l.

⁵⁾ U. o. 173. l.

temesvári pap, volt-e — mint számosan állítják — udvari papja a karánsebesi bánnak? ¹⁾ — A kérdés első felére nézve, bár tudjuk, hogy az unitarizmus mind a szomszéd Hunyadvármegyébe, mind Zaránda már a legkorábbi időkben elhatott, semmi világos alapot kimutatni nem tudunk, mely által a lakosok unitárius voltát vagy nem voltát igazolhatnók; a kérdés második felére ellenben már teljesen határozott tagadással kell válaszolnunk.

Karádi, mint temesvári pap, nem lehetett Bethlen Gergelynek udvari papja; nem lehetett már azon oknál fogva sem, mert ez utóbbi Karádinak Temesvárra mentekor már nem élt. A tévedés, mely Karádit még 1579-ben is udvari papjaként szerepelteti egyházi és irodalomtörténetünkben, Bod Pétertől ered, ki szerint „Karádi nevezetes tudós ember volt, superintendens az alföldön és Bethlen Gergelynek, a Tömösvári főkapitánynak 1579-dik esztendőben papja.“ ²⁾ Mennyire alaptalan ez állítás, már abból is kitűnik, hogy Temesvár már 1552-ben elesett a magyarok kezéről s Bethlen Gergely azelőtt sem volt soha e vár főkapitánya.

A kiknek felötlött Bod botlása, azok Bethlent karánsebesi bánnak írják, s azt vélik, hogy Karádi ugy volt udvari papja 1579-ben, mint egyuttal temesvári pap és püspök. A két helység közti távolság nem volna gátló akadály ebben, hisz' Melius Péter mint debreczeni püspök is lehetett a tokaji várkapitány nejének „szegény káplánja.“ ³⁾ Csupán az a nehézség, hogy Karádi 1562. tájt már papja lévén Bethlennek, a karánsebesi bánnak, 1567. táján, mikor egy Bethlen Gergelyt megölnék az ónodi katonák, ⁴⁾ mintegy végkép szakítva vele, urától Erdélybe jő és sehol semmi legkisebb nyomát sem találjuk annak, hogy előbbi összeköttetését a Bethlenekkel valaha fölujtotta volna.

Jelentékeny körülménynek látszik ennek bizonyítására az, hogy míg Karádi 1561-ben és 1562-ben Bethlen Gergelynek ajánlja munkáit, 1569-ben pedig „az maradék magyarországbeli vitélő uraknak és fejedelmeknek“, addig az 1570-beli „Debreceni Disputatio“ és az 1580-ban irt „Commentariusok“ minden ajánlás nélkül szükkölködnek. ⁵⁾ A miből önként következik, hogy Karádinak 1570—80.

¹⁾ Lásd Bod: M. Athenás. 130. — Jankovich: A socinianusok eredetéről. 46. — Beöthy: Színműírók és színészek. 403. l. stb.

²⁾ Magyar Athenás 130. l.

³⁾ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. 24. l.

⁴⁾ Budai Ferencz: Polgári Lexicon.

⁵⁾ Karádi theologiai működésére nézve legjobb utmutató Kénosi Tóser következő helye: Paulus Karádi circa annum 1562. concionator Gregorii Beth-

között nemhogy a karánsebesi bánnal, de egyáltalában semmiféle unitárius főúrral jelentősebb ös zeköttetése nem volt.

Föl kell tehát hagynunk azzal a reménnyel, hogy Karánsebesen a Karádi vezetése alatt álló unitárius hitközséget keressünk. Ebből ugyan nem következik, hogy maga Bethlen Gergely, még ha már 1567-ben elhalt is, unitárius nem lehetett volna. ¹⁾ Erre nézve egyik érv az, hogy János Zsigmondnak főtanácsosa vala; másik az, hogy udvari papja már 1565-ben túlhaladta a reformátusok hitbéli álláspontját; ²⁾ a harmadik és nem kisebb fontosságú pedig az, hogy az iktári Bethlenek a XVI. és XVII. százévben kevés híján mind unitáriusok voltak.

Ha Karánsebesen nem voltak is unitáriusok, annál többen voltak Belényesen, a másik erdélyi végvárban. Ez ekklézsia áttérését és áttéréskori állapotát mult közleményünkben ismertettük. Papja, mint a békési disputatiónál arról szó esett, két esztendeig maga a térítő Basilius vala. E két év hihetőleg nem a nyugalom évei voltak. Melius tisztársait Belényesen a töröktől való félelem nem tartotta vissza annyira, mint az alföldön s kemény tusája lehetett nem egyszer velök Basiliusnak. ³⁾

Mint nevezetes unitárius hitközségről szólnak feljegyzéseink még a gazdag simándi ekklézsiáról is. Az aradmegyei török hódoltságban feküdt e helység s itt szintén az evangélikus magyar lakosok álltak által az erdélyi hitre. Papjuk Óvári Benedek volt, 1568-ban még a gyulafehérvári unitárius iskola igazgatója és a jegyzők egyike a királyi palotában tartott híres disputatiónál. Dávid Ferencznek benső barátja lehetett. Élénk közlekedésben állván vele, 1576-ban Óvári már nyíltan tanította simándi ekklézsiájában a Krisztus nem imádását, ⁴⁾ mely tan Dávidnak később vesztét okozta. 1579-ben az agg Sztárai Miklóssal együtt az ujtásért megtámadt unitárus egyház védelmére Óvárit rendelték ki. ⁵⁾ E megbízás is tanúsítja, hogy kiváló tekintélyű pap lehetett.

len de Iktár Bani Karansebesiensis; dein superintendens ecclesiarum unitar. in Inferiori Hungaria (vulgo: Alföldi Püspök) Temesvarini residens. Scripsit Commentarios in Prophetas Oseam A. 1561. Joëlem A. 1562. In Apocalypsin A. 1580. Hungaricè. Kénosi: Brevis notitia de vita et scriptis celebrium Unitariorum.

¹⁾ In familia Bethleniana Gregorius Bethlen de Iktar Banus Caransebesiensis etc. fuit e numero Unitariorum. Uzoni. I. 618.

²⁾ V. ö. Balassi Menyhárt árultatása. 3-ik rész.

³⁾ Némi vonatkozás van erre Basilius 1580-iki följegyzéseiben. Ker. Magvető. XIV. 389.

⁴⁾ Uzoni: I. 253.

⁵⁾ Jakab Elek. Dávid Ferencz emléke. 234.

Fejedelme kegyén kívül, hogy mely okok birták a sócinianismushoz szító Blandratát Dávid Ferencz elleni tellépésre, szűk tér volna itt kifejtteni. Jézus ember volta és a theologiai szabad gondolkozás pogányszerű hitetlenség bélyegéül tünt fel e sötét korban. Pedig a Dávid Ferencz kárhoztatása utját állta az unitarizmus életterős fejlődésnek; s utat adott az elfojtott szabadelvű eszméknek a szombatosságban való elfajulásra és okul szolgált a csak imént felvirágozott alföldi ekklezsiáknak is a veszélyes elszakadásra.

Óvári Benedek nemcsak Dávid védőjeként, de mint az ellenzék vezére tűnik fel szemünk előtt a gyulafehérvári gyászos tragoeédiánál. Sikerült azonban elhitetni Blandratáéknak vele, hogy kiszámíthatatlan következményei lesznek, ha Krisztusnak imadását a maga módja szerint¹⁾ a gyülekezetbe be nem viszik. Az ellenséges érületű udvar kábitó légkörében sikerült is megtántorítani a kemény ellenzékét, s legelőször Óvári irt alá az eljök tett sócinianus szellemű hitvallásnak. De a mint haza utazott, gyülekezete szabad körében meggyőződése megint a kárhoztatott tanok felé fordult s ily hangulatban értesítette hitfeleit az Erdélyben történekről.

Az alföldi unitáriusok aggodó részvétellel kísérték a Dávid perének kimenetelét. Különösen mély megilletődéssel tölté el mostoha és kegyetlen sorsa régi hívének, a hitvitákbeli egykori bajtársnak és rajongó tisztelőjének, Karádinak kebelét. A megilletődést gyötrő szánakozás, a szánalmat keserűség váltá fel. S mikor 1579. októberében hire futamodott, hogy a nagy férfiú a rabságban meghalt, a keserűség pohara csordultig telt.²⁾ Karádi tollat ragadott és haragjának viharos dühét és kétségbeesését lelke emésztő fájdalomában kiöntá az erdélyiekre.

Az a vérig ható sarcasmus, mely előbb Balassi Menyhárt és fia képében az elfajult főurakat, majd Péter pápa és cardinálja személyében a negédes református papokat állítá pellengérré, most saját felekezete kislelkű vezérférfiai ellen fordult kérlelhetetlenül. Gúny, kétségbeesés s a legigazibb fájdalom szól ki levele soraiból. Mint prófétáét, mint igazi vértanúét, siratja el Dávid emlékét. E fájdalom és keserű lemondása tetszik meg az Apocalypsissel foglalkozó végső munkáján is. A hazája és vallása jövője feletti kétségbeesés kísérté e hatalmas szellemet ismeretlen sírjába.³⁾

1) V. ö. Uzoni: I. 259.

2) Csak vak hir volt. Lásd Uzoni: I. 237. — Dávid Ferencz csak egy hónap mulva, 1579. nov. 15-én halt meg. Jakab Elek: Dávid F. emléke. 243.

3) 1587-ből találtuk az utolsó emlékeztést életben létéről. Uzoni: I. 319. V. ö. Ker. Magvető. XV. 6. 7.

— — Elvesztettétek az ártatlan embert, kinek a keresztény vallás iránt oly nagyok érdemei. De eljön az idő, midőn Krisztus ez igaz vértanúját a földből körmeitekkel kikaparnátok!... Nem érhetett minket az ő elvesztésénél nagyobb veszedelem, a mit vajha a kegyelem istene jósaága által enyhítene!... Jaj, jaj, jaj tinétek! Míg kell vigasztalódnom fölöttetek és a ti nyomorúságtok fölött, — mondja az Úr... Éljetek, ha tudtok, gyilkosok! Kain atyjafiai! ¹⁾) — Ily sulyos szavakba foglalta a jól sejtő lélek az unitárizmus közel jövőjét és a szenvedélyes indulatoknak ily pusztító árja szakítá el az alföldi egyházakat az élető anyae gyház kebeléről.

Mert a Karádi Dávidot sirató levele bucsúokmánya a XVI-ik százév szépen felvirágozott két országbeli magyar unitárius egyházainak. Karádi 1579. nov. 9-én írta meg végzetes levelét. Értesülvén e lépésről, a simándi prédikátor is gúnnyal és haraggal támadt rá a kolozsváriakra. Vajon makói papunk is hasonlóan kimutatta volna elszakadó érzületét, arra nézve semmi följegyzéssel nem birunk. Ámde az a fenmaradt vallástétel, melyet Thordai Máté 1599-ben, „már hanyatlott idejében“, hitéről kiadott s „mely igaz vallást teljes életében követett,“ ²⁾) az akkori idők legtisztább unitárizmusát leheli. És e három vezérszellem befolyása alatt történeti tényként áll be az a nevezetes tünemény, hogy alföldi ekklezsiáink épen buzgó unitárius voltuk miatt szakadnak el a viszonyok nyomása alatt álló s az ellenséges körülményekkel épen azért megalkudni kénytelen erdélyi anyae gyháztól.

Ez időtől fogva áll fel a temesvári unitárius superintendenség. Mint közöttük legöregebb papot, mint tudományban, hirnévben, tekintélyben hasonlithatatlanul felettük állót, Karádit választák meg az elszakadó papok az új egyházmegye fejévé. ³⁾) És

¹⁾ Karádinak XVI. századi egyháztörténelmünkre oly nagybecsű levele máig sincsen kiadva. Bodnak hihetőleg elveszett példányából Kénosi Tösér másolta volt le számunkra a múlt században. (Uzoni: I. 242.) Epével telt bevezetését közölte Bod a M. Athenásban, hozzá tévén, hogy e levélből világosan kitűnik, hogy Blandrata volt furója-faragója a Dávid veszedelmének. Jakab Elek is ad belőle egy részt magyar fordításban. Koszorú. 1879. 341—342. — Uzoni az egészét közli. Hist. Eccl. I. 242—249.

²⁾ Orbán Balázs közlése. Ker. Magvető. IX. 162.

³⁾ Bogáthi Fazakas Miklósnak Mennyei Jelenések cz. kézirati munkája előszavában következő érdekes adat található Karádi püspökségéről és az alföldi unitáriusok hitbuzgóságáról. Negyed esztendeje (1585), hogy végig magyarázám a mennyei jelenésekről irt könyvet, tanuságokra osztván. Mikor közebben volnék, ime hát hire ment Tömösvárra a jámbor vén Karádi

megkülönböztetésül az erdélyi superintendenstől, „alföldi püspöknek“ nevezték. ¹⁾ Elősegítette Karádi püspökségét még az a körülmény is, hogy az alsómagyarországi egyházak az erdélyiektől külön, török uralom alatt álltak s a kormányzó beglerbég székhelye éppen Temesvár vala. Egyháztörténetíróinknál azt is följegyezve találjuk, hogy Karádi Temesvárról a dunántúli unitárius ekkleziákat is igazgatta volna; ²⁾ de nyomozásunkban eddig sehol erre vonatkozó biztos adatot nem találtunk.

Erdélyben teljesen elfoglalta ezalatt az unitáriusokat saját fenmaradásuk kérdése. Annál nagyobb figyelmet fordított azonban a Magyarországon történetekre maga Basilius, ki élte legszebb sikereit látta a fenyegető elszakadás által veszélyeztetve. Nem nagy jóstehetség kellett ahhoz, hogy az anyaegyháztól elvált kerületet az enyészet felé közeledni lássa. Eltaszítván az egyedül Erdélyből nyújtott segédkezet, anyagi téren a töröktől, szellemi téren az evangélikusoktól szorongattatva, alföldi egyházaink valóban reménytelen jövőbe néztek. Basilius minden tehetségét felhasználta hát a végre, hogy az erdélyiekkel való egység meg ne szakadjon. De fáradozását óhajtott siker nem koronázta.

Már Dávid Ferencz elítéltetésekor ki akart utazni Magyarországra, hogy egykori hiveit felvilágosítsa Dávid időszerűtlen túlságairól és az ellene fellépett fejedelmi önkény kegyetlen kényszeréről. Szándékát Óvári hevesen ellenezte: ne vigye ki közibök is a háborúságot és visszavonást. ³⁾ Mikor erre a Karádi levele kimondta a végzetes szakadást, Basilius elébb gondos utánjárással összegyűjté a

Pálhoz, a tömösvári szentek tanítójához és az alföldi szentek oszlopához, ki ír róla, hogy nem tetszik, hogy mindent meglótnak magyarázok, valami benne van; melyet én nem mondtam. Azért irék alkalmas hosszú levelet e Karádi Pál uram hosszú leveléhez képest az Apocalypsiról, mit magyarra fordíték s úgy küldtem néki; de mása nem volt a levélnek, nem tudom, mint jutott a vásárhelyi atyafiákhoz is, kik örömet olvasták s köszönték nekem. Uzoni: Hist. Eccl. Unitar. I. kt. 319. — Jakab Elek által közölve: Ker. Magvető. XV. 7.

¹⁾ Paulus Karádi fuit Superintendens in Inferiori Hungaria, (unde Alföldi Püspök dicitur) sub eius directione in Comitatus Baroviensi et Temesiensi illo tempore plures quam 60. Ecclesiae fuerunt eiusdem Religionis. Uzoni: I. 153.

²⁾ Szentábrahádi Mihály: Hist. Eccl. 116. §. 765. l. — Uzoni: I. 153. 618. stb. — Székely Sándor: 68. 69.

³⁾ Azért nem akarták az én közikbe való kimenésemet Magyarországba, hogy ne indítanék háborúságot közöttük ellenek való szóllással. Basilius saját szavai Óvári ellen irt levelében. Lásd Uzoni: I. 253.

Karádi lecsillapítására szolgálható adatokat. Deczember 5-én válaszolt aztán neki bámulatos önmérséklettel és felöltő nagy figyelemmel. Megírja e válaszában, hogy a fejedelemnek nagy gondja van arra: „Krisztus hiti és országa és tiszteleti ellen senki ne prédikáljon, sőt ingyen se szóljon és senkit ne botránkoztasson beszédével. Nekik nincs mit tenniök, ha külső erővel megbünteti az engedetleneket.“¹⁾ Azután írja, hogy nem az unitárius papok „sententiázták meg“ Dávid Ferenczet, ők fejedelmi parancs által kényszerítve mentek el Fehérvárra, s feleltek meg az „elejükbe vetett“ kérdésekre.²⁾ Leveléhez mellékeli az 1573-iki nagyenyedi zsinat végzéseit, melyben szerinte „megakadt“ volna Dávid Ferencz. Azon kívül „egy kevés irást“ küld, melyben megmutatja „a küllő mbséget az istennek és Krisztusnak tiszteleti között.“³⁾ És végre valami lengyel mű nyomán, az „iszonyú dolgokat és ker. hitünkben való romlásokat“ számlálja elé, melyek következnek a Krisztusnak az ő módja szerint való nem imadásából.⁴⁾

Mikor Karádinak szánt feleletét elküldötte, akkor kapott Óváritól is, a simándi prédikátortól, az előbbiéhez hasonló levelet.⁵⁾ A békéltető Basilius erre már maga is kijött békétüréséből. Mind a gúny, mind a fenyegetőző tartalom föltárta előtte a komoly helyzetet: kétségtelemné vált, hogy a Karádi által fölkeltett mozgalom ellenállás nélkül terjed szét az alföldön. Most bánhatta még csak igazán, hogy engedett az Erdélyben marasztó unszolásoknak. A simándi prédikátor bátran fenyegetőzhetett most, mert a tél meggátolt minden Magyarországra való kimenést. Az éltes főpap kemény hangon válaszolt Óváriak s a következő évre halasztotta 10 év előtti térítő utja ismétlését.

Ki is ment 1580-ban „superintendense és hazája bíráinak beleegyezésével“. Fölkereste Óvárit, Karádit és Thordai Mátét. Elnézett Csanádra is s „Makóval szomszédos több helységbe,“ le „egészen Szegedig.“⁶⁾ Szeretet fogadta, tisztelet kísérte utjában; de távol maradt tőle az a siker, mit 10 évvel azelőtt aratott — most saját feleivel szemben. „Utánok tudakozott“ — mint maga írja a fejedelemhez intézett érdekes jelentésében — „azoknak az egyházi férfiaknak, a kik el vannak telve azokkal a zsidózó

¹⁾ Uzoni: I. 254.

²⁾ Uzoni: I. 255—256.

³⁾ U. o. 255.

⁴⁾ U. o. 259—264.

⁵⁾ Óvári levele nem maradt fenn: tartalmát csak a Basilius válasza után ismerjük. Lásd Uzoni: I. 250. stb. l.

⁶⁾ V. ö. Ker. Magvető. XIV. 388. 390. l.

vélekedésekkel, a melyekért Dávid Ferencz elítéltetett. Sokat beszélt velök és ellent állott nékiek, a mennyire tőle kitelt; de hasztalan, annyira meglepte őket e halálos nyavalya.“¹⁾ A mit „utjában hallott vagy azokkal a férfiakkal igazított,“ emlékiratba foglalta és oly fontosnak tartotta, hogy emlékiratát benyújtá a fejedelemnek.²⁾ Fájdalom! e megbecsülhetetlen egyháztörténeti kincsünk elveszett: vagy a levéltárak lómja eltemette, vagy — annyi mással együtt — a Mártonffi püspök inquisitor máglyája ezt is elhamvasztotta.³⁾

Nem követte tehát siker a Basilus buzgó fáradozását: alföldi ekkleziáink azontúl is külön válva maradtak. Karádi halálával azonban valamennyire ismét közeledtek az erdélyiekhez. Erre mutat az a feltűnő körülmény, hogy — legalább eddigi tudtunk szerint — nem választottak magoknak Karádi helyébe más püspököt. De még inkább erre mutat az, hogy Uzoni e városokból felebbezett pereket talált egyházi jegyzőkönyveinkben. Így Makó-Vásárhelyről (ma Hódmező-Vásárhely) 1620-ban is érkezett appellált házassági ügy a kolozsvári főtanácsához.⁴⁾

A XVI-ik század vége felé meghalt Karádi, meghalt Óvári Benedek; őket követte a XVII. század elején Thordai Máté. Vajon ki tölté be utánuk tisztokeket Makón, Simándon és Temesváron? Vajon mikor dőlt ki az utolsó „egyházi férfi“ is azok közül, a kiket Basilus 1570-ben az alföldre béhelyezett és 1580-ban még virágzó állapotban ott talált? Bármily hű sáfárjai voltak is az igaz ügynek, elmentek végre azon a szoros uton, mely vissza többé nem vezet. Vajon kit hagytak hátra utóduul és vajon akadtak-e utódaik közül olyanok, a kik a rájuk bízott hagyományt végig hiven megőrizték? . . . Ki tudná mind ezeket mai napság megmondani! — A XVII. század folyamán a kiűzést rettegő török uralom egész vad ázsiai éje boritá el rémséges sötétével sokat szenvedett és sokat kiállt alföldünket. E zordon időkben nem hogy az árva unitárius egyház, de a leggazdagabb, a leghatalmasabb felekezetek sem tudtak bár egyetlen irott emléket, bár egy-két szóhagyományt az enyészet körmeiből kiragadni.⁵⁾

¹⁾ U. o. 390.

²⁾ U. o.

³⁾ V. ö. Ker. Magvető. XII. 200.

⁴⁾ Protocollo Generali Consist. Claudiop. pag. 74. — Uzoni: Hist. Eccl. II. 238.

⁵⁾ Bár a magyarországi unitáriusok iskolaügyéről e tanulmány második részében szándékunk szólani, mégis nem hagyhatjuk itt sem említés nélkül, hogy a XVI. és XVII. században a közlekedést az erdélyi és magyarországi uni-

Ujabb idők jöttek, az újabb pusztítás új rómokkal temette el a régit. Vajon akkor, mikor ez elsanyart ország ismét fellélekzeni kezdett, vajon akkor élhetett-e még bár csak egyetlen hív utóda azoknak az „alföldi szenteknek,“ a kik egy századdal előbb még török igától és kereszttyén átkoktól meg nem törten, oly lelkes bátorsággal éneklék:

Teljes szivből a kik biznak az Ur Istenben,
Azok az Sión hegyéhez hasonlók mindenben:
Ostromolja bár sok ezer nép is, de megáll,
Semmi erő el nem rontja, mert állandó kőszál. . . ¹⁾

KANYARÓ FERENCZ.

táriusok közt jobbára a tanulók tartották fenn. Erdélyből különösen a szegényes ellátású tordai gymnasiumból mentek ki sokan Magyarországra könnyebb tanulás kedvéért. Magyarországról meg a felsőbb tanulmányokra jöttek be a kolozsvári főiskolába a tehetségesebb ifjak. Kolozsvár látta el aztán pappal, mesterrel a „külföldi“ ekklézsiákat is, és ezeknek iskoláit. Nevezetes iskolák-ként említi föl Uzoni a makó-vásárhelyit, belényesit, békésit, simándit és temesvárit. (Hist. Eccl. I. 358.) — Az Erdélyben tanult s itt letelepedett alföldi ifjak közül nevezetessé vált Makai Nyirő János, ki az Enyedi György szt. háromságról irt híres könyvét 1619-ben magyarul kiadta és Csanádi Pál, kit Csanádi Ferencz, kolozsvári polgár, Csanádról fiává fogadván, neveltetett; olasz akadémiákra küldött, s ki tanárrá, igazgatóvá és végre püspökké lön 1632-ben. Sirja felett szintén hazájabeli, Makai István kolozsvári pap, tartott beszédet. Székely Sándor: Unitár. vallás tört. 99. 100.

¹⁾ Thordai Máténak, a makói papnak, zsolrtárfordítása. Kiadta Thordai János 1632-ben. z

ján álljon itt az elhunyt derék férfinak, kinek neve olvasóink előtt is ismeretes, rövid életrajzi vázlata.

Dr. Clarke Freeman Jakab, 1810-ben, ápril 4-én született Hanoverben, az Észak-amerikai Egyesült Államokban. A Freeman nevet anyai nagyapja után viselte, mint a kit rendkívüleg szeretett, s ideáljának tartott. Ősei különben Bostonban éltek s szülői az ő születése előtt költöztek volt csak Hanoverbe, hol rövid ideig tartózkodtak. Épen ezért mindig bostoni fiúnak tartotta magát. Tanulmányait 10 éves korában a bostoni latin iskolában kezdte meg, s a Harvard collegeban fejezte bé 19 éves korában. Az osztálya az „1829-ki hirneves osztály“ czimet kapta, mivel sok jeles világi és egyházi ember került ki belőle, u. m. Emerson, Holmes, Curtis stb. Már ifju korában kiváló képesség mutatkozott benne a különböző ismeretek megszerzéséhez. Különösen rendkívüli emlékező tehetséggel birt. Kedvencz tárgyai voltak: a latin nyelv, mathematika, csillagászat s a bölselem. A német nyelv megtanulására Fuller Margit írónő serkentette, s három hónapi tanulás után annyira elsajátította, hogy könnyűséggel olvashatta a német szerzők műveit. A theologai tanfolyamot a Harvard Divinity Schoolban, — az unitáriusok papnevelő intézetében — végezte. Papi pályáját Lousvillben, (Kentucky-államban) kezdte meg. Kis gyülekezete inkább üzletemberekből állott, kik nem mutattak valami nagy hajlamot az egyházi dolgok iránt. Itt ismerkedett meg a rabszolgaság intézményével is, melynek megszüntetésére ez időtől fogva mindent elkövetett. Hogy hivatását mikép fogta fel, mutatja az, hogy az első évben 77 prédikációt irt. Azonban ezekből csak 4—5 jelent meg nyomtatásban. Irodalmi tevékenységét a *Western Messenger* folyóirat megindításával kezdte 1836-ban. Mindig büszke volt arra, hogy Emersonnak legelső költeményét ő közölte folyóiratában. Dr. Channing is irt egy cikket a catholicismusról. Holmes W. Olivér, költő szintén dolgozó társa volt. Már ebben az időben tele volt missionáriusi szellemmel. A szomszédos városokba gyakran elment prédikálni. S érdekes megjegyezni, hogy az első unitárius gyűlést az Egyesült Államokban dr. Clarke tartotta. 1839-ben nősült meg. Huidekoper Annát — egy művelt lelkületű nőt vett el Meadvilleből, kivel 48 évig a legboldogabb házasságban élt.

Louisvilleben 7 évig volt. 1840-ben Bostonba ment. Több régi ekklezsia szivesen megválasztotta volna papjául, de nem fogadta el. „The Church of Disciples“ (a tanítványok temploma, egyháza) néven új egyházat alapított. Ugyanis Amerikában szokása templomok-